

Wien Neerlands Bloed ...

Bespreking van de NWO-reeks
'Nederlandse cultuur in Europese
context':

- Willem Frijhoff en Marijke Spies (red.), '1650: Bevochten eendracht',
- Wijnand Mijnhardt en Joost Kloek (red.), '1800: Blauwdrukken voor een samenleving',
- Jan Bank en Maarten van Buuren (red.), '1900: Hoogtij van burgerlijke cultuur',
- Kees Schuyt en Ed Taverne (red.), '1950: Welvaart in zwart-wit',
- Douwe Fokkema en Frans Grijzenhout (red.), 'Rekenschap: 1650 - 2000'.

Sdu Uitgevers, Den Haag
1998-2001.

Ieder deel bevat circa 400 blz., is
gebonden en geïllustreerd, prijs
per deel circa €45,-.

De delen zijn besproken door
Hubert Schrijnemakers, Hans Pols,
Stefan Boom, Jan van Oud-
heusden en Cees Bol,
eindredactie Hans Moors.

Nederland heeft er een monument bij. Meer dan drie eeuwen Nederlandse geschiedenis zijn in kaart gebracht. En bovendien op de kaart gezet! Volgens de initiatiefnemers was dat geen overbodige luxe. Door 'het omstreeks 1988-'89 plotseling sterk doordringende besef dat in de nabije toekomst de nationale grenzen binnen Europa steeds verder aan belang zouden inboeten ...', schrijft Douwe Fokkema in zijn inleiding bij het afsluitende deel *Rekenschap*, '... werd de vraag gesteld naar de weerslag hiervan op culturele ontwikkelingen. Zou de Nederlandse cultuur misschien gereduceerd worden tot een verschijnsel van niet meer dan regionale betekenis of ten prooi kunnen vallen aan een vervlakkende internationalisering?'

Deze vragen vormen het lattenwerk achter vier lijvige studies, die rondom de ijkpunten 1650, 1800, 1900 en 1950 een dwarsdoorsnede presenteren van de Nederlandse samenleving en de culturele relaties tussen Nederland en Europa. Het vijfde en laatste deel beoogt door die gehele periode heen analytische verbanden te leggen. In het stellen van die vragen (en de uitwerking in zo'n ongekend duur en omvangrijk project), ligt het antwoord eigenlijk al besloten. Wie veronderstelt dat de politieke, economische en financieel-administratieve schaalvergroting waarin de Europese samenwerking bestaat, afbreuk doet aan de nationale identiteit van en de regionale identiteiten binnen Nederland, volgt immers in essentie een onhistorische lijn van denken. En dat is de bedoeling niet geweest, getuige de ambitie van het project om piketten te slaan in de (culturele) ontwikkeling van Nederland sinds de Republiek.

'Rekenschap'

Rekenschap: 1650-2000 is een vreemde eend in de bijt. De redacteurs, Douwe Fokkema en Frans Grijzenhout, hebben bewust een opzet gekozen die niet aansluit bij die van de 'historische' delen van de reeks. De bijdragen in *Rekenschap* zijn bedoeld om de 'momentopnamen' voorzover mogelijk te verbinden. En de auteurs hoefden niet te schromen 'een persoonlijk standpunt in te nemen'. Het resultaat is een verzameling persoonlijke essays: rekenschap, zoals Huizinga de geschiedenis omschreef. Maar een goed overzicht en een heldere afweging van de resultaten die de keur van geschiedschrijvers, sociologen, literatuur- en kunsthistorici de afgelopen tien jaar heeft geboekt, is hiermee niet gegeven. Dat is jammer.

Het zou het boek ten goede zijn gekomen als meer auteurs de lijn van de bijdrage van Niek van Sas zouden hebben gevolgd. Zijn artikel vat namelijk de ontwikkeling van het onderzoek naar staats- en natievorming samen en maakt interessante nieuwe invalshoeken toepasbaar op de Nederlandse situatie. Zodoende legt hij belangrijke dwarsverbanden tussen de verschillende delen van de reeks. Volgens Van Sas was de 'Nederlandse Verlichting', die gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw in steeds bredere kring weerklank vond, een vitale fase in het proces van natievorming. Er ontstond een gevoel van nationale identiteit, dat een noodzakelijke voorwaarde vormde voor de totstandkoming van de eenheidsstaat in 1798. Natievorming ging in Nederland vooraf aan staatsvorming – en niet andersom,

zoals in het bekende verklaringsmodel van Ernst Gellner.

Van Sas laat zien hoe het proces van politieke vernieuwing zich sinds de jaren tachtig van de achttiende eeuw ontwikkelt en in 1848 tot een staatkundige bestendiging komt. Hierna begint de periode van wederzijdse beïnvloeding van staat en maatschappij, zoals Jan Romein het noemde, waaruit in de tweede helft van de negentiende eeuw de verzuilde samenleving groeide, die een eeuw later zo plotseling begon af te kalven. Op basis van deze interessante analyse komt Van Sas tot de conclusie, dat er geen reden is om te denken dat de Nederlandse cultuur in Europa onder de hamer komt. De nationale soevereiniteit is beslist niet aan het 'weglekken' naar Brussel, waar voornamelijk technische, weinig omstreden regelgeving wordt geproduceerd.

Het belang van historisch gegroeide cultuurverschillen, stelt hij, mag niet worden onderschat.

'Bovendien beschikken de lidstaten van de Europese Unie over een mate van homogeniteit die voor Europa als geheel voorlopig ondenkbaar is.'

Deze conclusie klinkt wat beredeneerder dan het hooggestemde Besluit van *Rekenschap*. Hierin wordt opgeroepen tot een Europese dialoog tussen nationale staten.

'De concurrentie binnen de Europese Unie zal op den duur Europa verlammen als de rol die een verenigd Europa in de wereld kan spelen, niet tot de verbeelding gaat spreken. Daar ligt de mogelijkheid van een 'groot verhaal' over Europa.'

Ongetwijfeld, maar laten we eerst eens

zien wat het Nederlandse aandeel in dat verhaal zou kunnen zijn.

1650

In het eerste deel van de reeks: *1650, Bevochten eendracht* doen de redacteurs Willem Frijhoff en Marijke Spies een alleszins geslaagde poging om de Republiek, die rond 1650 een politiek, economisch en cultureel hoogtepunt had bereikt, te karakteriseren in een aantal ogenschijnlijk abstracte begrippen: eendracht in verscheidenheid, speelruimte voor andersdenken, participatie, onderhandeling en discussie. Volgens het rapport van de commissie-De Rooy kan oriëntatiekennis ondersteuning bieden bij het herkennen van bepaalde karakteristieken van een tijdvak. Kan de docent zich met behulp van *Bevochten eendracht* oriënteren in de Gouden Eeuw?

Rond het markeringspunt 1650 trekken de auteurs lijnen naar het verleden en naar de toekomst. Het gaat hun niet om de cultuur van de zeventiende eeuw, want in 1680 was die anders dan in 1618. En rond 1650 kende de Republiek een oorlogscultuur, die de basis vormde voor de welvaart, politieke macht en culturele bloei. Dikwijls wordt vergeten hoeveel de kaapvaart of de wapenexport hebben bijgedragen aan de economie. Het was niet in het belang van de Republiek een vredespolitiek te voeren, zoals schoolboeken soms beweren. Geen wonder dat de samenleving moeizaam omschakelde naar vrede (die de Zeeuwen overigens niet tekenden), en dat ook in het dagelijks leven het conflictmodel en niet het harmoniemodel overheerste.

Toch is rond 1650 een culturele heroriëntatie zichtbaar, niet alleen in prenten en pamfletten, maar ook in het toneel (Vondel's Leeuwendalers) of de architectuur. Het 'uitverkoren volk' legt de nadruk op zijn vrome, succesvolle ondernemers, die alleen ter zee hun handelsbelangen gewapenderhand verdedigen.

Kun je vanuit zo'n cultuuromslag de identiteit van de Republiek beschrijven? De auteurs beperken zich overigens tot de openbare ruimte en de landschapsbepalende stedelijke cultuur (waarvan de plattelandscultuur afhankelijk was). De Republiek kende tal van groepsculturen. Die van de adel en de Oranjes in Den Haag en Leeuwarden, bijvoorbeeld, of de volkscultuur die oprijst uit allerlei gelegenhedswerk. Voorts ook de culturen van religieuze groeperingen (dissenters, joden, katholieken), de politieke cultuur van gewestelijke, lokale en andere bestuurscolleges, van facties en partijen. Al die groepen hadden vanwege de oorlog geleerd in de openbaarheid eendrachtig samen te werken, niet zozeer op principiële als wel op praktische gronden.

Die eendracht groeide organisch, werd niet door een centrale overheid opgelegd. De Republiek vormde geen eenheid, maar de staten droegen eensgezindheid in hun wapen.

Identiteitsbepalende factoren waren verder het ontbreken van eenhoofdig gezag, de hoge verstedelijkingsgraad en de hiermee samenhangende, relatief ontwikkelde sociale zorg in de steden. Ook de welvaart en de hieraan oorza-

1900

Hoogtij van burgerlijke cultuur

Jan Bank en Maarten van Buuren

kelijk verbonden tolerantie, de gewetensvrijheid, de hoge alfabetiseringsgraad, de leescultuur, de debatkultuur, de relatief autonome positie van vrouwen, bepaalden de identiteit van de Republiek.

In de eerste hoofdstukken komen deze uitgangspunten het best tot hun recht. Verderop in het boek worden de analyses van architectuur, beeldende kunsten, letterkunde, muziek en onderwijs meer geïjkt en traditioneel: mooie, doorgaans goed gecomponeerde en aansprekende overzichten, die tegelijkertijd wat losser lijken geraakt van het interessante interpretatiekader waarmee de zeventiende-eeuwse Nederlandse cultuur wordt gekarakteriseerd. Dat is jammer, net als de overwegende aandacht voor de Republiek: de Europese context komt minder aan de orde. En bovendien gaat het boek vooral over de Hollandse cultuur. De aandacht voor de landprovincies, laat staan de Generaliteitslanden, is beduidend minder.

1800

Zoals Van Sas in zijn analyse van het natie- en staatsvormingsproces liet zien, werd in de decennia rond 1800 de basis gelegd voor het moderne Nederland. Tijdgenoten en latere generaties ervoeren dat tijdvak als een moment van grote veranderingen. De redacteuren van 1800: *Blauwdrukken voor een samenleving*, Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, hebben de blik dan ook voorwaarts gericht.

Het openbare stedelijke leven was in de vroegmoderne tijd georganiseerd in publieke organisaties als broederschap-

pen, schutterijen, gilden en rederijderskamers. Zij hadden een corporatieve inslag, nauw gerelateerd aan het stadsbestuur en de kerk. In de loop van de achttiende eeuw komen echter de niet-corporatieve, meer besloten genootschappen op. Dit verschijnsel is in heel Noord-West Europa waarneembaar, maar in de Republiek vroeger dan elders, waarschijnlijk vanwege de hoge urbanisatiegraad, de hiermee gepaard gaande behoefte van de stedelijke elites om zich sociaal en cultureel te onderscheiden en de ruimte op cultureel gebied die voortvloeide uit het ontbreken van een absolutistische staat met een hofcultuur. De nieuwe sociabiliteitsvormen stonden in essentie losser van de stedelijke overheden, waardoor een bovenregionale – een nationale – belangstelling en betrokkenheid werd gestimuleerd. Bovendien maakte de Vierde Engelse Oorlog duidelijk hoe de Republiek er in de wereld voorstond. En dat bleek niet al te glorieus te zijn. Ook de culturele grootheid van de Republiek bleek tanende. De universiteiten trokken nauwelijks buitenlandse professoren en studenten meer. Nederlandse uitgeverijbeheerders niet langer de Europese boekenmarkt. De publieke opinie, grosso modo een laat achttiende-eeuwse uitvinding, werd beheerst door twee thema's: het verval der Republiek en de vraag hoe het tij kon worden gekeerd. In antwoord op die vraag ontstond het discours van de 'nieuwe burger'.

Een burger werd niet langer gedefinieerd als 'poorter', het met rechten en plichten inwoner zijn van een stad. De burger was deel van de natie en hoeder van de morele en culturele pijlers van het vaderland. Dit burgerideaal vond haar uitdrukking bijvoorbeeld in de oprichting van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Deze beklemtoonde de vrije, veelzijdig ontwikkelde (mannelijke) burger die zijn verantwoordelijkheden nam als lid van de (christelijke) samenleving. Meer van deze vormingsgenootschappen schoten als paddestoelen uit de grond. En het onderwijs kwam centraal te staan: het was het instrument dat de Republiek uit het slop kon trekken. Anders dan in de omringende landen kwam de nadruk niet te liggen op het voortgezet of het wetenschappelijk onderwijs, maar op het primaire onderwijs waar de basis werd gelegd voor de nieuwe Nederlandse burger. Het lager onderwijs was een zaak van nationaal belang.

Wat dat nationale belang precies inhield, zou gedurende de negentiende eeuw de gemoederen voortdurend beroeren. Eigenlijk is het nooit meer verstomd. In retrospectief ligt hierin wellicht de betekenis van 1800 als markeringspunt in de Nederlandse geschiedenis.

1900

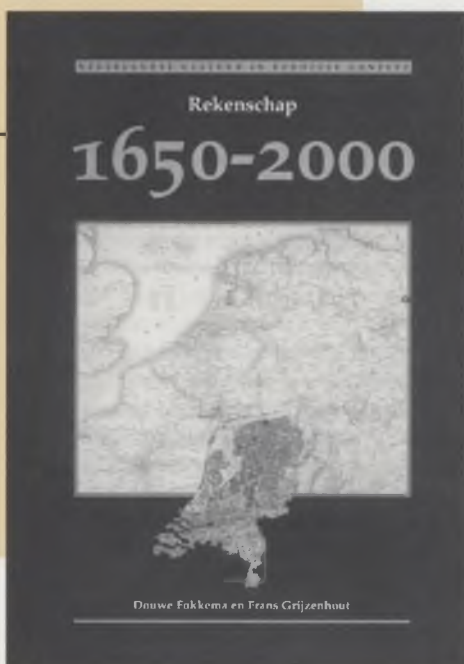
De redacteuren Jan Bank en Maarten van Buuren van 1900 kenschetsen het ijkpunt 1900 als de *Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Ver voorbij de Biedermeier dus, maar ook weer niet helemaal, want in tegenstelling tot de omringende landen werd het intellectuele klimaat rond de eeuwwisseling in Nederland eerder als constructief dan als decadent ervaren.

Geen breukvlak of fin de siècle, maar de notie van een gevestigde bloeiende natie. Economische bloei kenmerkte het tijdvak; modernisering van productiemiddelen, spectaculaire wetenschapsontwikkeling, voortschrijdende ontkerkelijking en geloofsafval. Bank en Van Buuren nemen de definitie van 'cultuur' als onderzoeksgebied over uit 1650 - *Bevochten eendracht*.

Zij beogen: *'een studie van de publieke cultuur en de culturele infrastructuur rondom 1900 in combinatie met een analyse van het vertoog dat sociale en culturele groepen over zichzelf en de samenleving hielden'*.

Opmerkelijk dat het te definiëren begrip ook in de definitie zelf voorkomt. De operationalisering van deze definitie is in *Bevochten eendracht* overtuigender dan in *Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Het 'hevig gewarrel', zoals Piet de Rooy het tijdvak rond 1900 ooit typeerde, lijkt te veel vat op het boek te hebben gekregen. Tal van onderwerpen op velerlei terrein komen aan de orde. Maar waarom nu juist deze keuzes zijn gemaakt, blijft onduidelijk.

Maar een kleurrijk verhaal vertelt het boek alleszins, gelardeerd met opmerkelijke aandachtssprongen. De feesten rondom de inhuldiging van Wilhelmina vormen aanleiding voor een beschrijving van de verschillende politieke stromingen: van de rijkgeschakeerde liberale beweging tot de radicale socialisten. En even later gaat het dan opeens over het beeld van Nederland – in de letterlijke zin van het woord. Schilders als Kandinsky, Picasso en Sluyters passeren de revue, evenals de waardering van Rembrandt, Hooft en Vondel, om ten

slotte terecht te komen bij de herdenking van 1813, de feestelijke opening van het Vredespaleis, en de opkomst van de volkenkunde. Feesten en herdenkingen als indicator voor het (zelf)beeld van Nederland.

De 'koloniale dimensie van het vaderland' komt voorts aan de orde: het tropisch beeld van Nederland. Op de beroemde Nationale tentoonstelling van Vrouwenarbeid uit 1898 was al ruim aandacht besteed aan Oost- en West-Indië. Tijdens de vrouwen-

toonstelling van 1913 werd dit herhaald en op de Wereldtentoonstelling van 1900 in Parijs bouwde Nederland een Indisch paviljoen. Een interessante invalshoek is de aandacht voor immigranten uit Indonesië (Sosrokartono, Tan Malaka, Hatta en Sjahrir bijvoorbeeld), Suriname, de Antillen en de Belgische vluchtelingenstroom na 1914.

De infrastructurele ontwikkeling van Nederland komt aan bod: de groot-schalige uitbreiding van spoorwegen, havens, kanalen, polders. Rotterdam komt op, ten koste van de economische positie van de haven van Amsterdam. Beide steden groeien en zijn in dit opzicht karakteristiek voor de voortschrijdende verstedelijking. De bevolking groeide snel, en even gezwind werd de ene stadswal na de andere geslecht.

Kunst in de hoogtij van de burgerlijke cultuur was gemeenschapskunst. De middeleeuwse kathedraal, in neogotische vertaling, bracht het geïntegreerde, monumentale dat met de middeleeuwse gemeenschap geassocieerd werd tot uitdrukking. De schilderkunst evolueerde van symbolisme naar abstract. Het boek geeft er mooie voorbeelden van.

Kenmerkend voor het begin van de twintigste eeuw is de spectaculaire groei van het onderwijs, die in twee hoofdstukken wordt geanalyseerd. De periode rond de eeuwwisseling was een Gouden Eeuw op het terrein van de natuurwetenschappen. In 1900 was 36% van alle studenten ingeschreven bij natuurwetenschappelijke studierichtingen. En de oogst aan Nobelprijzen was aanzienlijk. Er wordt diep ingegaan op het zogenaamde Zeeman-effect. Voor een leerling met natuurkunde wellicht een mooi hoofdstuk in het profielwerkstuk (met geschiedenis), maar waarom dit zoveel aandacht krijgt, is een raadsel.

In een aantal hoofdstukken wordt verder ingegaan op religieuze en kerkelijke ontwikkelingen: theologische debatten worden ontrafeld, maar ook de kerkgebouwen zelf komen onder de loep. Utopisten, socialisten en feministen krijgen gelukkig de aandacht die ze verdienen, hoewel de roman *Hilde van Suylenburgh* van Cecile Goekoop-De Jong van Beek en Donk hier wel erg centraal is gesteld in de analyse van de ontwikkeling van het Nederlandse feminisme.

Hoogtij van burgerlijke cultuur eindigt met een terugblik, een poging om tot een synthese te komen met *Bevochten eendracht*. Noodgedwongen, want *Blauwdrukken voor een samenleving* was nog niet klaar. De terugblik onderstreept nogmaals de kenmerkende debatacultuur en de tolerantie in de Republiek. Rond 1900 stonden die onder druk, maar uiteindelijk bleken kerkenstrijd en 'sociale quaestie' niet de splijtzwammen in de natiestaat die zij hadden geleken.

1950

1950: *Welvaart in zwart-wit*, geredigeerd door Kees Schuyt en Ed Taverne, behandelt de naoorlogse wederopbouw en de groei van de verzorgingsstaat. De titel is gekozen omdat het – althans volgens de auteurs – vooral zwart-witfoto's en dito films zijn waardoor deze periode op het netvlies is blijven hangen. Een groot aantal thema's komt in het boek aan de orde, zoals de economische groei, de plannen voor nieuwe woonwijken, de waterstaatkundige werken, de mate van verzuildeheid van de maatschappij, hervormingen in het onderwijs, politieke verhoudingen, wetenschappelijke prestaties, de opstandigheid van de opgroeiende naoorlogse generatie, de invloeden uit de Verenigde Staten, de vernieuwingen in kunst en literatuur.

Deze synthese is anders opgezet dan de overige delen in de reeks. Er is geen dwarsdoorsnede gemaakt van de Nederlandse cultuur rond 1950, maar een onbevangen analyse van de samenleving in de kwarteeuw na de bevrijding (1948-1973).

De auteurs hebben een onderverdeling gemaakt in vier blokken. Het eerste, 'Welvaart in wording', geeft inzicht in hoe snel de schade van de oorlog werd hersteld, en de manieren waarop de welvaarts- en industrialisatiepolitiek van de rooms-rode kabinetten haar vruchten afwierp. Het tweede, 'De reconstructie van Nederland', vormt een heel inzichtelijk en origineel exposé over ruimtelijke ordening en woningbouw. De doorsnee handboeken gaan hier doorgaans aan voorbij, hoewel Nederland grootschalig op de schop ging. Deze fase van reconstructie raakte pas rond 1973 in een crisis, toen ruilverkaveling, cityvorming en sanering zoetjesaan steeds minder positief geladen begrippen werden.

Het derde blok, 'Het sociale en politieke leven', vormt een min of meer obligate

Onderbelichte populaire cultuur! Foto: F. Hemelrijk.

weergave van veranderingen in de maatschappij en hun weerslag op de politiek. Overtuigend wordt in dit deel aangetoond dat het ideaal van de maakbare samenleving minder planmatig en meer ad-hoc gestalte heeft gekregen dan vaak wordt gedacht, terwijl hiervoor bovendien van links tot rechts brede instemming bestond. De gezagscrisis van de jaren zestig wordt toegeschreven aan een combinatie van een viertal factoren: de opkomst van nieuwe belangengroepen, van nieuwe activvormen, de centrale rol van de media en de driehoeksverhouding tussen een vernieuwende voorhoede, het gezag en de omstanders. Dat de redacteurs minder voeling hebben met het terrein van cultuur in engere zin blijkt uit het vierde blok: 'Beweging in de cultuur' vormt een rondgang langs literatuur, kunst, toneel, muziek en dans. De artikelen in dit deel zijn sterk wisselend van kwaliteit. Opvallend is dat de aandacht vooral uitgaat naar avantgardekunst en cultuur met een grote C: een gemis dat ook de andere delen in de reeks aanklijft. De populaire cultuur, zoals de opkomst van de popmuziek, blijft onderbelicht. De invloed van Amerika en Engeland wordt aangegeven voor allerlei levenssferen, behalve voor een van de opwindendste en luidruchtigste: die met Elvis, Cliff Richard, de Beatles,

Bob Dylan, Woodstock. Node gemist worden namen als Boudewijn de Groot, Ramses Shaffy, Liesbeth List, Anneke Grönloh en Rob de Nijs, evenals die van sporticonen als Reinier Paping, Sjoukje Dijkstra of Abe Lenstra, of tv-persoonlijkheden als Mies Bouman.

Religie paste kennelijk evenmin in de strakke interpretatieschema's die de redacteurs en de auteurs zichzelf hebben opgelegd. Kerk en samenleving worden alleen maar behandeld in het kader van secularisatie en ontzuiling, terwijl elke herinnering aan een roomse schoolperiode uit de jaren vijftig ruimschoots aanleiding geeft tot bezinning op de verplichte kerkgang, de processies, de verwoede kerkenbouw. En niet in de laatste plaats de 'vernieuwing' in katholieke en protestantse kringen: tegen institutionalisering en dogmatisering, vóór een eerlijk, open en empathisch geloof. Dit was een cruciale fase in de religieuze en kerkelijke geschiedenis van de naoorlogse periode. De teleurstelling over het mislukken ervan versnelde het proces van ontkerkelijking en geloofsafval.

Welvaart in zwart-wit laat, met name in de eerste twee blokken, een bewonderenswaardige synthese zien van zeer diverse terreinen van onderzoek over de periode van de wederopbouw en welvaart. De goedgekozen zwart-witfo-

to's van topfotografen als Cas Oorthuys en Ed van der Elsken weerspiegelen de veranderingen in de het derde kwart van de twintigste eeuw, zoals blijkt uit hun portrettering van het snel veranderende straatbeeld, de massacultuur, de vrijetijdsbesteding, het protest. Het boek vormt al met al een zeer lezenswaardig geheel, dat een – helaas slechts gedeeltelijk geslaagde – poging behelst om een kwarteeuw recente Nederlandse geschiedenis in een omvattende formule te vangen.

2002

Welke waarde er gehecht moet worden aan een project als 'Nederlandse cultuur in Europese context' is moeilijk te zeggen. Enerzijds dwingt het respect af. Anderzijds blijft de ambitie om greep te krijgen op 'het Nederlandse' door de eeuwen heen een dapper verlangen. Uit elk van de boeken rijst een beeld op van het tijdvak dat behandeld wordt. Dat is op zichzelf een verdienste, ook al zijn op elk beeld aanvullingen of correcties te plegen. Soms is dat trouwens heel nodig: het is een generiek gemis dat kunst en cultuur in kleine letters maar met een breed publiek zo beperkt aandacht hebben gekregen. Minder eenduidig is het project in zijn balans tussen het blootleggen van fundamentele ontwikkelingen die de Nederlandse samenleving hebben beïnvloed en de cultuurhistorische beschrijving van de tijdvakken. In *Bevochten eendracht* en *Welvaart in zwart-wit* lijkt het streven naar herijking van analytische interpretatiekaders explicieter dan in *Blauwdrukken voor een samenleving* en *Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Ook binnen de afzonderlijke delen is deze balans niet altijd even werkzaam. En ironisch genoeg is het evenwicht in *Rekenschap* nog het meest wankel.

Al met al doet het project denken aan een pruimenboom die onder het gewicht van zijn overvolle takken dreigt te bezwijken. Het streven om én een visie op het wezen en de evolutie van de Nederlandse identiteit te geven, én de Nederlandse cultuur internationaal te positioneren, én een overzicht te bieden over meer dan driehonderd jaar cultuurhistorische ontwikkeling maakt dat Jantje de pruimen misschien maar laat hangen.

Als cultuurhistorisch overzichtswerk schiet het project dan ook tekort.